

Viby

– ett levande kulturminne

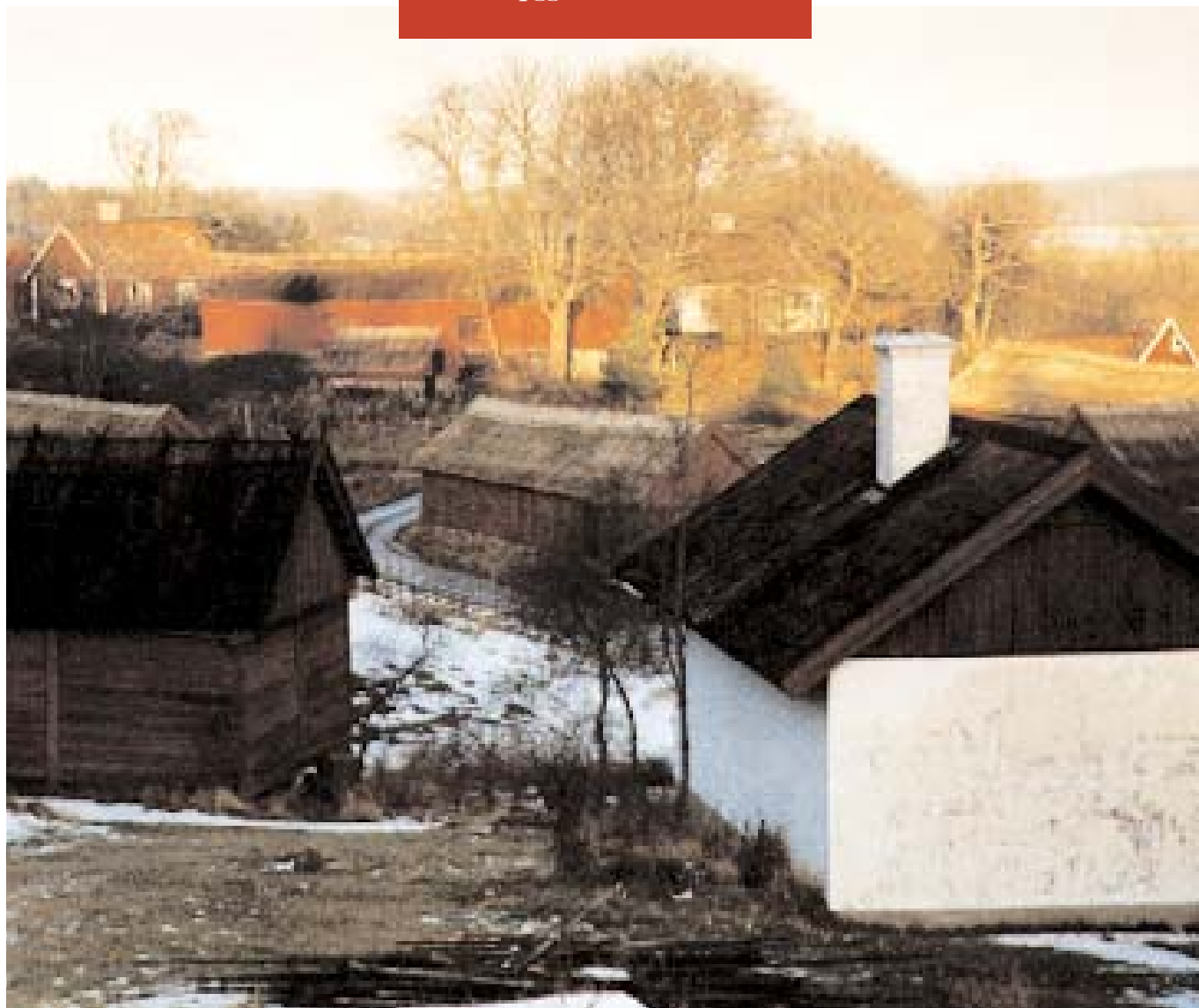
Viby by, belägen i S:t Olof socken ett par kilometer från Sigtuna, är ett av staten ägt kulturminne som förvaltas av Statens fastighetsverk. Byn är en oskiftad så kallad klungby, bevarad i stort sett som den såg ut för tvåhundra år sedan då den befolkades av arrendetorp-are under Venngarns kungsgård. Här finns också lämningarna av Viby kloster som anlades av cisterciensermunkar på 1100-talet.

Cistercienserorden kom till Sverige under 1100-talet och lade grunden till klostren Nydala och Alvastra. Från det

Viby by har bevarat en ålderdomlig prägel och vilar idag som en lantlig idyll på sin bybacke ovanför Garnsviken. Här har generationer av torpare fört sin ojämna kamp för överlevnaden under knappa förhållanden. Byn är i dag statligt byggnadsminne.

senare vandrade några munkar upp till trakten av Sigtuna och anlade Viby kloster 1164, men redan efter tjugo år flyttade munkarna till Julita i Södermanland. Cisterciensermunkarna levde av egna odlingar och det skogen kunde ge. I Viby anlade de terrasser och byggde hus av sten i en för sin klosterorden traditionell arkitektur. Vid utgrävningar som gjordes av Riksantikvarieämbetet 1973 fann man murrester av en förmodad kyrka och en stenkista med ett skelett.

Den äldsta handskrift som landet

äger är en skrivelse från kung Knut, bevittnad av stormännen i hans omgivning och tre domprostar. Den är skriven 1164 och fastslår munkarnas jordinnehav i Viby. Tjugo år senare skriver kungen ett nytt brev, som bekräftar ett jordbyte mellan kungen och cisterciensermunkarna. Kungen upplåter Säby i Julita med fiskevatten och skog mot att munkarna avstår Viby med därtill hörande gods. Det är ett intressant stycke personhistoria från medeltiden. Som vittnen till bytet omtalas ärkebiskop Stefan, hertig Birger (som senare blev Svearikets jarl), Kol af Sko, Ulf Stenson och flera andra ädlingar i riket.

Torp under Venngarns slott

Viby var inte en självständig by, utan låg som en samling torp under Venngarns slott. Venngarn blev kronogods under Gustav Vasas regeringstid och såldes 1653 till Magnus Gabriel De la

Gardie. Han utvidgade godset till ett säteri om tio mantal med åtskilliga underlydande egendomar. Denne stormaktstidens betydande personlighet, gift med Karl x Gustavs syster Maria Eufrosyne, var en av landets rikaste män, men fick se de flesta av sina egendomar konfiskerade under reduktionen. Venngarn fick han dock behålla under sin livstid och där dog han 1686. Venngarn återgick därmed till kronan och arrendatorerna till slottet avlöste sedan varandra fram till 1916, då Venngarn blev statens centrala anstalt för alkoholsjuka. 1983 överfördes Venngarn till Lewi Pethrus stiftelse för filantropisk verksamhet.

Vibyborna

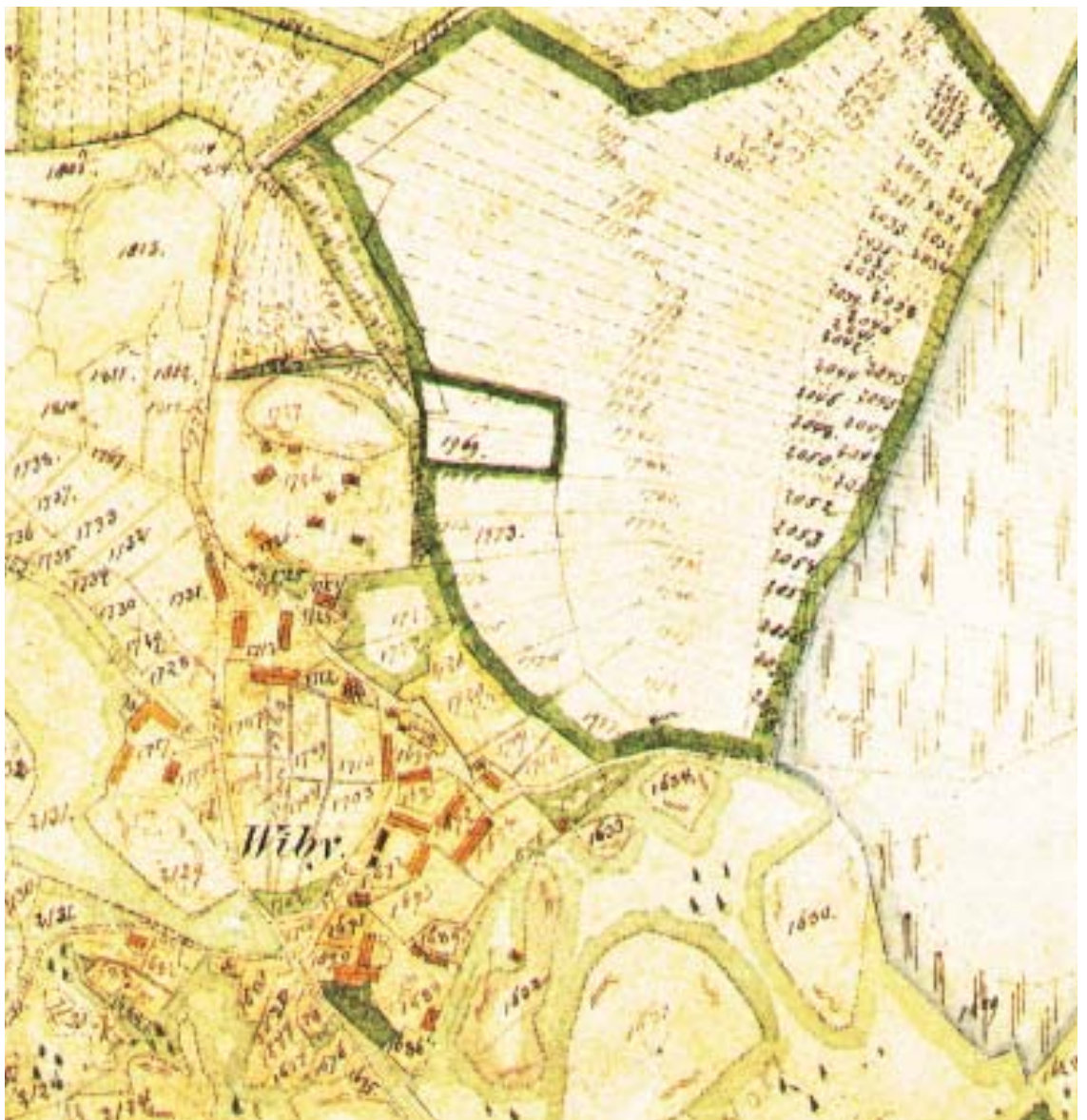
I 1728 års skattelängd uppges Viby bestå av fyra torp och vara «lagdt till dagswärke såsom rå och rör under Kungsgården». Det innebar att byn låg

inom frimilen för Venngarns skattefrihet och frihet från utskrivning till krigstjänst. Tre torp skulle som arrende göra vardera tre dagsverken per vecka, ett mindre torp skulle göra två dagsverken och lämna något spannmål till kungsgården. Genom delning av de större torpen utvidgades Viby till att omfatta åtta gårdar, som finns upptagna i 1770 års husesyn.

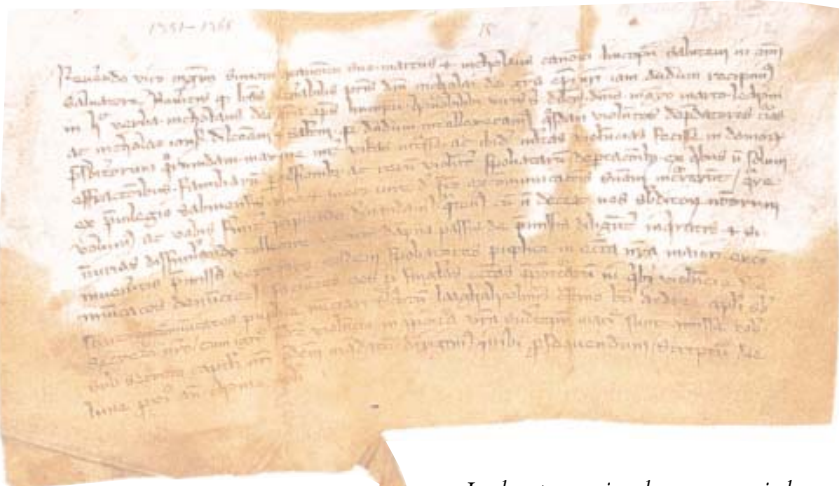
Någon byordning som reglerade de gemensamma angelägenheterna i byn fanns inte och den sociala gemenskap som den sedvanliga byorganisationen innebar för allmogen saknades också. Torpen gick inte i arv och ut- och inflyttningen var stor. Drängar och pigor stannade ofta ett år i taget. Byn befolkades även av änkor med barn, som förutom dagsverken arbetade som hjon både på Venngarns gods och hos storbönder i trakten.

Storleken på de ägor som hörde till

Arealmätning från 1868, som visar hur jorden fördelades mellan gårdarna. Ner mot Garnsviken är slätterrällen uppdelad i smala tegar.

Fägård med dyngstack. En bild från tiden före 1940, då Viby var en levande by.

«Jag knuter sveriges konung ... mig hava gjort ett byte för guds och förbarmelses skuld med munkarna som förr satt i Wiby...»
Kung Knut ger i ett brev 1184 munkarna Säby i Julita i utbyte mot marken i Viby.

torpen varierade från sju tunnland och uppåt. Ängsmarkerna var inte fördelade med egentliga gränser, men alla höll reda på sin hävdvunna mark. Ner mot Garnsviken odlade man fodersäd. Egentligt fiskevatten hörde inte till Viby, men byborna hade rätt till den fisk de kunde ta upp på de under våren vattendränkta strandängarna. Då satte man ut ryssjor och fångade gädda och braxen.

De större torpen kunde ha häst och flera kor samt hålla både dräng och piga. Viss hjälp mellan gårdarna före-

kom, särskilt vid slåtter och tröskning. Bland byborna varierade livsvillkoren mellan hygglig utkomst utan överflöd och ren fattigdom. En ensam kvinna med fyra barn bodde intill byn i en enkelstuga med trampat jordgolv. Dövtum och utsatt försörjde hon sig och barnen som mjölkerska på godset under åren mellan första och andra världskriget.

Att få arrendera ett torp under Venngarn var eftertraktat, då torpen underhölls av godset och den jord torparna brukade gav god avkastning. Vid

sekelskiftet förändrades situationen drastiskt. Venngarns förvaltare beslöt att säga upp fem av torparna i byn och lägga torparjorden under godset. Med det industrialiserade jordbruket behövdes mindre arbetskraft och inkomsten av torparrendet blev mindre lönsam än jorden. När Venngarn blev alkoholistvårdsanstalt 1916 utarrenderades torpen på nytt. Av torparen avkrävdes då nykterhet och motboken fick han lämna ifrån sig då han skrev på kontraktet.

En av de nya torparna i byn hade två kor med sig och skaffade sedan ytterligare ett par kreatur och en häst. Familjen var stor, men samtidigt som fler skulle försörjas var det också en tillgång med barnen som arbetskraft. En av sönerna minns åren före 1940 när det inte fanns någon egentlig väg till Viby. Ett par hjulspår genom skogen mot Pilsboda var den väg som trampades av bybor och kreatur och som av kornas klövar förvandlades till bottenlös lera under vår och höst. Den vägen gick man för att komma till skolan och för att gå med mjölken till Sigtuna. Elektricitet fanns inte, men fotogen-gaslampan gav ljus i några timmar, först för arbetet i ladugården och sedan för barnen med läxläsningen så länge det fanns bränsle kvar i lampan. När den slocknade gick man till sängs.

År 1940 blev byn statligt byggnads-

Viby visar på ett ålderdomligt ekonomiskt nyttjande av marken, där husen är spridda över backar och berg som inte lämpade sig för odling.

minnesmärke och samtidigt upphörde dagsverksskyldigheten vid Venngarns slott för Vibytorparna.

Hus för folk och få

Viby är en så kallad klungby, en till synes oplanerad samling av byggnader, spridda över byns backar. Husen är uppförda under 1700- och 1800-talen och kan följas i husesyner i Venngarns gårdsarkiv. År 1775 byggdes en stuga med kammare och förstuga, 14 1/2 aln lång och 7 alnar bred. Stugan fick två fönsterlufter och spis samt bakugn och taket täcktes med halm. Två något mindre men i övrigt identiska stugor byggdes fem år senare «av nytt och gammalt virke» och övriga torp följer samma plan. Till torpen hörde förutom stugan: bodar, vagnslider, fåhus, foderlada, loge, svinhus och stall. Fåhusen hade plats för två till fyra kreatur och några får. Källare med gråstensmur och halmtäckt överbyggnad hörde till

varje torp. 1821 var flera av byggnaderna i så dåligt skick att man beslöt ersätta manbyggnader och flera uthus med nybyggen efter samma plan som tidigare och med halmtak. Några av husen reparerades och fick ny förstuga. Bortsett från en manbyggnad som brann ner för några år sedan och ersattes av en ny, visar alltså Viby en obruten byggnadstradition alltsedan 1700-talet med ett fåtal nya tillägg.

Det statliga kulturskyddet

Eftersom marken tillhörde Venngarns gods och inte var splittrad genom arv eller delning, som var det vanliga förhållandet, fanns inget skäl att genomföra något skifte i Viby. Vid ett skifte flyttades annars gårdarna ut från den gamla bykärnan. Bygden ändrade karaktär då bebyggelsen spreds på nya marker över landskapet. Den bevarade täta bebyggelsen i en oskiftad by är en ovanlig byggnadshistorisk företeelse

och bidrar till Vibys kulturvärde. Vad som saknas för att göra bilden levande är bara det naturliga och kontinuerliga slitaget på mark och byggnader, som hör till den levande vardag som inte längre existerar.

Byn ger en bild av lantlig idyll nästan utan spår av modern tid, vilket dels beror på de historiska omständigheterna, dels på det skydd som byn åtnjuter sedan 1940. I samband med att Viby blev statligt byggnadsminnesmärke renoverades byns alla byggnader. Några lador och uthus som inte fyllt någon funktion på länge hade förfallit och rivits. Kulturskyddet innebär att byggnaderna inte får rivas eller byggas om så att deras kulturhistoriska värde minskar. Äldre tiders material och metoder ska användas och vissa föreskrifter måste iakttas av hyresgästerna. Flaggor, tv-antennor och trädgårdsprydnader hör inte hemma i den kulturhistoriskt skyddade idyllen, medan vissa eftergif-

ter har gjorts för till exempel trädgårdsmöbler. Bilar parkeras på angiven plats utanför byn.

För allmänheten gäller allemansrätten, det vill säga man får gå runt i byn, men ska iaktta hänsyn och inte kliva objuden in på gårdsplaner och tun.

Nytt markvårdsprogram

Eva Grönwall är parkingenjör på Statens fastighetsverk och har på uppdrag av förvaltaren Bo Näsström inventerat träd och annan vegetation för att upprätta ett markvårdsprogram. Samråd om åtgärder har under hand skett med Riksantikvarieämbetet och Sigtuna museum.

Vegetationen är av det mer anspråkslösa slaget med relativt få inslag av växter från det tidigare odlingslandskapet. I Viby har aldrig funnits några prunkande trädgårdstäppor, men byn får på vårarna sin karaktär av blommande fruktträd, hägg och slån. De dominerande trädslagen är ask, alm och lönn. Träden är förhållandevis unga men många är skadade efter felaktiga beskärningar. I byns norra del finns almar angripna av almsjuka vilket har gjort att en del träd har behövt fallas.

Annars handlar det mest om att begränsa och styra växtlighetens utbredning. I den raserade grunden till cistercienserklostret kommer lövslyet att åtgärdas. Här krävs en ganska omfattande gallring men så varsamt att sterna till den gamla grunden inte rubbas. Venngarns slott, som ligger två kilometer norr om byn, kan inte längre urskiljas för en massiv ridå av lövträd. Att återskapa en siktlinje mellan slottet och byn ingår också i åtgärdsplanen. Den gärdesgård som nu sätts

I åtgärdsplanen för Viby vill man återskapa en siktlinje mellan Venngarns slott och byn, ett sammanhang i landskapet som länge varit skymt av vegetation.

upp och de vasstak som läggs om ska hållas fria från närgående vegetation.

Områden som tidigare nyttjats för bete och slätter har stått ohävdade under flera år. Detta har varit utarmande för ängsfloran och istället gynnat en kraftig gräsväxt och uppslag av sly och buskar.

Tyvänn har slånsnären fått expandera ohejdat till vidsträckta buskage, som suddat ut de tidigare så tydliga gränserna mellan olika slags marker. Statens fastighetsverks mark- och parkavdelning kommer att ta fram lämpliga sätt för att bevara byns öppna landskapskaraktär.

Det är minst lika viktigt att markerna kring byn bibehålls på ett kulturhistoriskt trovärdigt sätt som att byggnader och gärdesgårdar bevaras. Den bild Viby ger idag ligger säkert ganska långt från det intryck byn gav då den var en levande miljö för Venngarns torpare. Det är omöjligt att återskapa historien, men med öppna ögon och inlevelseförmåga är det här inte svårt att än idag föreställa sig hur den svenska landsbygden såg ut för ett par hundra år sedan.

Byggnaderna i det levande Viby var säkert inte så likartat välhållna som de är i kulturminnet Viby, men husen stod där de står än idag. Vi får föreställa oss byn omgiven av ett hårt utnyttjat och slitet kulturlandskap där allt som växte togs till vara och inget fick gå till spillo. De små enkelstugorna hyste familjer på 10–15 personer och i fähusen trängdes kor och hästar, får och svin. Det var ett myller och ett liv som man i dagens sommarstugeidyll har svårt att föreställa sig. Den miljö och det landskap som vi idag tillmäter ett stort skönhetsvärde och kan njuta av på vår lediga tid, var bara för någon generation sedan Vibybornas förutsättning för livsuppehållet. ■

Catrine Arvidsson

Under 1800-talet förändrades gårdsstrukturen i allmänhet mot allt fler funktioner under samma tak. Gytter av små hus som i Viby, där varje hus är byggt för sin funktion, blev allt ovanligare.